

ПРОБЛЕМА СТВОРЕННЯ ПРАВОВИХ МЕХАНІЗМІВ РОЗВ'ЯЗАННЯ ПРОТИРІЧ У ПЕРЕХІДНИХ СУСПІЛЬСТВАХ

Сучасні посттоталітарні країни, зокрема і Україна, переживають один із найдраматичніших періодів своєї історії. Він характеризується загостренням соціальних протиріч у всіх сферах життя суспільства, виникненням на їх основі різноманітних і надзвичайно гострих конфліктів: страйків, зіткнень на міжнаціональному ґрунті, міжрегіональних і міждержавних конфронтацій. Суспільству доводиться платити за це високу ціну. Наслідком соціальних протиріч стали людські жертви, найгостріша економічна криза, політична нестабільність. Тому перехідні посттоталітарні суспільства об'єктивно заінтересовані у формуванні передумов для прискорення переходу до цивілізованих форм розв'язання протиріч, конфліктів, у включенні їх до процесу саморегулювання й самофункціонування соціальної системи. Це надзвичайно складне завдання, пов'язане, на думку автора, зі створенням правових механізмів розв'язання соціальних протиріч, які оптимально відповідали б умовам перехідного суспільства.

Під цим розуміється механізм раціоналізації дій суб'єктів соціальної системи в певній сфері за посередництвом законів, моральних, релігійних і культурних норм, правил, традицій, політичної й економічної доцільності. У конкретній соціальній системі він має складну ієрархічну структуру, свої специфічні методи, прийоми й засоби в політичній, правовій, економічній, ідеологічній та інших підсистемах, тому правильніше говорити про сукупність тісно пов'язаних і взаємодіючих механізмів розв'язання (регулювання) цих протиріч. Звідси виникає проблема модифікацій механізмів розв'язання соціальних протиріч, основними з яких є політичні і правові інститути, мораль, релігія, культура, традиції, звичаї тощо. Під час виконання своїх функцій названі інститути взаємодіють, створюють своєрідну систему регуляторів, що дозволяють підтримувати суспільний порядок, соціальну згоду між суб'єктами суспільства, поєднувати їхні різноманітні інтереси й потреби.

Одним з найважливіших механізмів розв'язання протиріч у сучасних соціальних системах, їх інституціоналізації і підтримання в них

стану динамічної рівноваги є сфера політики (у більш вузькому значенні – політична влада); ось чому йому й необхідно приділити особливу увагу.

На тісний взаємозв'язок, навіть тотожність цих двох процесів – реалізації політичної влади, управління у сфері політичного життя і розв'язання соціальних протиріч, управління конфліктами) вказували багато мислителів, учених, починаючи зі стародавності й закінчуючи сучасною епохою.

Так, уже в Давньому Китаї Конфуцій і Моцзи, звертаючи увагу на божественну і природну сторони походження влади, обґрунтовували необхідність її існування як механізму розв'язання наявних у суспільстві колізій, підтримання порядку в спілкуванні між людьми, особливо пов'язаними відносинами домінування й підпорядкування.

Близький до цього мав погляд на сутність політичної влади Аристотель, який стверджував у роботі "Політика", що владний механізм необхідний для організації й регулювання "спілкування між людьми", оскільки "верховна влада повсюди пов'язана з порядком державного управління" [1, IV, с. 455].

У Новий час розуміння державної влади як доцільного механізму розв'язання соціальних протиріч знайшло своє розгорнуте обґрунтування в теорії "суспільного договору". Наприклад, один з його творців Т. Гоббс писав про необхідність організації загальної державної влади шляхом взаємної угоди людей для подолання природного стану "війни всіх проти всіх" [3, с. 311].

Цінні ідеї про політичну владу як механізм підтримання порядку і злагоди між людьми, оптимального управління й регулювання соціальних протиріч містяться у працях Ф. Бекона, Дж. Локка, Ш.Л. Монтеск'є, Ж.Ж. Руссо, Г.В.Ф. Гегеля, К. Маркса, Г. Мор-гентау та багатьох інших філософів [Див.: 4, 5].

Уже в нинішній час цією проблематикою активно займалися такі прихильники системної і структурно-функціональної концепції суспільства, як Т. Парсонс, Д. Істон, Г. Алмонд, М. Кроз'є та ін. За Т. Парсонсом, влада – це особлива інтегративна властивість соціальної системи, яка має за мету підтримання цілісності останньої, координацію спільних колективних цілей з інтересами окремих елементів, а також забезпечує функціональну взаємозалежність підсистем суспільства на підставі консенсусу громадян і легітимації лідерства [7, с. 74].

Творці концепцій "позитивно-функціонального конфлікту" (Л. Козер) і "конфліктної моделі суспільства" (Р. Дарендорф) та їх послідовники розглядають політичну владу як основний "стабілізатор" у

сукупній системі суспільних відносин, який забезпечує шляхом регулювання конфліктів, що постійно виникають у суспільстві з приводу розподілу й перерозподілу обмежених ресурсів, соціальну рівновагу й політичну згоду.

Близьку до цих концепцій позицію займають і послідовники комунікативної теорії (Х. Арендт, Ю. Хабермас). Так, Ю. Хабермас дотримується погляду, що влада є тим макромеханізмом опосередкування виникаючих між публічною і приватною сферами життя протиріч, який поряд із грошима й солідарністю забезпечує відтворення природних каналів комунікацій між політичними суб'єктами [10, с. 128, 129].

Використовуючи такі підходи, можна стверджувати, що з позиції соціальної філософії політична влада являє собою публічний, легітимізований механізм розв'язання (регулювання) протиріч у соціальному житті суспільства, що спирається на специфічні прийоми, засоби й апарат державного примусу. До таких прийомів і засобів можна віднести засоби виробництва, інформацію, засоби мас-медіа, гроші, зброю та ін. Вирішальним засобом застосування влади, на думку багатьох дослідників, виступає монополія на фізичне насильство – як внутрішнє (право покарання), так і зовнішнє (право на війну).

Важливо також підкреслити, що механізм розв'язання протиріч у політичній сфері жорстко інституціоналізований, тобто існує у формі державно-правових закладів: правових інститутів, держави, уряду, парламенту, судових органів тощо. Уся їх діяльність щодо попередження, розв'язання, регулювання, а також створення низки протиріч і конфліктів становить найважливішу функцію політичної системи суспільства.

Оскільки системи політичної влади (політичні системи, режими) в сучасному суспільстві різноманітні (демократичні, ліберальні, авторитарні, тоталітарні, перехідні та ін.), то логічно припустити, що кожній з них властивий свій специфічний механізм розв'язання протиріч, який опосередковується ідеологічними настановами правлячої верстви, панівним способом виробництва, рівнем відкритості або закритості суспільства, характером соціальних зв'язків (пластичні або ригідні), рівнем легітимності режиму та деякими іншими обставинами. Такого підходу дотримуються й інші дослідники. "Слід підкреслити, – зауважують з цього приводу П. Бергер і Т. Лукман, – що концептуальні механізми підтримання універсуму самі є продуктами соціальної діяльності, подібно всім формам легітимації, і дуже рідко їх можна зрозуміти незалежно від діяльності розглядуваної спільності. Зауважимо,

що успіх певних концептуальних механізмів залежить від влади, якою наділені ті, хто керує цими механізмами" [2, с. 178].

Для концепції нашого дослідження важливо встановити особливості механізму розв'язання протиріч у посттоталітарних системах, у тому числі й Україні, що, у свою чергу, передбачає аналіз особливостей розв'язання протиріч у початковій і кінцевій точках їхнього перехідного періоду, тобто в тоталітарній і демократичній системах.

Як відомо, у суспільстві тоталітарного типу конфлікт не визнається. Він виключається з галузі регулювання суспільних відносин і замінюється одноманітністю й повною згодою із системою існуючої влади. Це пояснюється тим, що сутнісною характеристикою тоталітарного режиму є монополізм в усіх сферах життя суспільства. Значення його полягає в різкому звуженні чисельності суб'єктів, які приймають рішення в будь-якій сфері діяльності. Панівне становище суб'єкта-монополіста забезпечує йому абсолютну владу й повну свободу дій у досягненні поставлених цілей. У результаті цього монополізму політична система тоталітаризму втрачає обмежувачі помилкових рішень і не в змозі створити механізми зворотних зв'язків, інституціональні засоби тиску на владні структури.

Якщо вважати що соціальний конфлікт – це прояв соціальної діяльності, самоорганізації суспільства, то доведеться констатувати, що в системі, де владні структури монополізували права й можливості на будь-яку суспільну діяльність, де зв'язки й відносини здебільшого вертикальні (тобто соціальні спільності взаємодіють безпосередньо з владою, а не між собою), легальні соціальні конфлікти практично неможливі. Однак же у прихованій, перетвореній формі вони таки існують і в умовах тоталітарної політичної системи.

Звичайно, і тоталітарна політична система створює свій специфічний механізм розв'язання протиріч. Але в цьому механізмі деструкція серед форм розв'язання протиріч відіграє переважну роль, оскільки найуспішніше тоталітаризм вирішує саме руйнівні завдання (заборонити, ліквідувати, стерти грань тощо). Як справедливо зазначають М. Фарукшин і А. Юртаєв, універсальний механізм розв'язання проблем при тоталітаризмі – "це їх деструктуризація (один з улюблених виразів Й.Сталіна: немає людини – немає проблеми): суспільна структура розщеплюється, дезінтегрується, знищується складність, стирається розмаїття кольорів соціальної тканини суспільства" [8, с. 149].

Відсутня у тоталітарного режиму й система обмежувачів – морального, правового, соціального характеру, яка контролювала б правомірність тих чи інших технологій у розв'язанні конфліктів.

Таким чином, у рамках тоталітарної політичної системи, в якій соціальні протиріччя придушуються або ж розв'язуються силовими методами, не може сформуватися культура цивілізованого, ненасильницького вирішення спірних проблем. У результаті ця система виявляється безпорадною перед необхідністю розв'язання внутрішніх протиріч і конфліктів, іманентних будь-якому суспільству. Тому різкий сплеск соціальної конфліктності, який є наслідком руйнування режиму тоталітарної влади, застає і владні структури, і суспільну свідомість зненацька.

Отже, політичну систему тоталітаризму можна охарактеризувати як механізм розв'язання політичних протиріч їх придушенням, скасуванням, а в деяких випадках і "розпалюванням", тобто шляхом свідомого переведення протиріччя зі стану дисгармонії в конфлікт з метою виправдання наступних репресій або знищення однієї чи обох конфліктуючих сторін.

У суспільстві ж демократичного типу однією з найважливіших властивостей є визнання припустимості конфлікту і різноманітності інтересів, що не збігаються. У демократичній системі конфлікти вбудовуються в її інститути, у легальний механізм зміни влади, відіграють позитивну роль стимулятора розвитку. Така система, визнаючи конфлікти як об'єктивну реальність суспільної групи, створює умови для їх запобігання й регулювання.

Важливо відзначити, що в демократичній політичній системі більшість суперечностей вирішується не державою, а іншими політичними й неполітичними інститутами. Держава бере участь у регулюванні соціальних протиріч у випадках, коли:

а) конфлікти погрожують серйозно порушити інтереси людей, які не беруть участі в них;

б) акти насильства, неприпустимі з боку закону, здійснюються людьми – учасниками конфліктів;

в) загроза перетворення конфлікту на причину масового, тривалого насильства одних членів суспільства над іншими [6, с. 50].

Як бачимо, в демократичній системі держава становить лише один з механізмів саморегулювання суспільства, заснованого на політичній, економічній і духовній свободі індивіда. Таке суспільство зветься громадянським, специфічні інтереси соціальних груп у якому одержують

опосередковане вираження в діяльності суспільних організацій – профспілок, політичних партій, масових рухів тощо. Таким чином, демократію можна уявити як особливий механізм розв'язання політичних протиріч, що функціонує за допомогою відкритого зіставлення інтересів соціальних груп, верств, їх змагальності в галузі політичних відносин, у боротьбі за вплив на владу і участь у ній.

Порівняння двох типів механізму розв'язання соціальних протиріч – демократичного й тоталітарного – дозволяє зробити висновок про їх несумісність, а значить, і неможливість швидкого переходу від одного типу до іншого. Політичні системи більшості перехідних суспільств (за винятком тих, де закріпилися авторитарні режими), які поєднують ці протилежні принципи тоталітаризму й демократії, не в змозі створити ефективні механізми розв'язання соціальних протиріч. З одного боку, ці режими недостатньо авторитарні, щоб повністю придушити прояв групових інтересів репресивними методами (аж до терору – єдиного варіанту остаточного "розв'язання" соціальних проблем), а з іншого – вони не настільки демократичні, щоб піти на поступки з метою досягнення соціального компромісу для забезпечення стабільності політичної системи. У результаті посттоталітарні системи створюють передумови для більш чіткого прояву в політичній сфері різних субкультур, носіями яких є різні професійні, національні, релігійні, вікові, територіальні та інші групи. Суспільство розколюється на групи за інтересами, які не збігаються, нерідка протистоять, а то й особливо негативно проявляють себе у сфері міжетнічних відносин. Однак перехідне суспільство безсиле вжити радикальних заходів для вирішення проблем таких соціальних груп і тим паче створити ефективний механізм урегулювання протиріч. У цьому одна з причин підсилення ролі армії в політичному житті перехідних суспільств, неміцності політичних систем, що виникли після краху тоталітаризму.

Однією з проблем формування ефективного механізму розв'язання протиріч і консолідації суспільства перехідного періоду є відсутність у його політичній культурі основоположного консенсусу щодо базових цінностей, ідеалів і цілей розвитку. За таких умов домінуючим типом виступає так звана "фрагментарна" політична культура [9, с. 152], для якої характерно домінування групової, локальної лояльності над загальнонаціональною. Визначається тенденція, коли значна частина населення стає прихильною до груп та інститутів, які представляють місцеві або регіональні інтереси, що, у свою чергу, призводить до посилення конфронтації порівняно з політичною культурою попереднього

періоду. Але з метою посилення свого впливу різні політичні сили все частіше декларують прихильність до мирних засобів розв'язання протиріч – діалогу, громадянської згоди тощо.

У перехідному суспільстві тривалий час зберігаються й ілюзорні настанови на швидке за термінами і просте за методами вирішення соціальних проблем, що накопичувалися десятиліттями. Збільшення розриву між соціальними очікуваннями і продовжуваним погіршенням умов життя, що є закономірним явищем у періоди економічної й політичної модернізації суспільства, породжує стан соціальної фрустрації з характерними для нього психологічними реакціями – апатією, агресивністю, страхом. Подібні настрої створюють небезпечне соціально-психологічне тло, яке зумовлює ескалацію насильства під час розв'язання соціальних конфліктів. Відсутність легітимних механізмів урегулювання таких колізій створює загрозу посилення використання державою потенціалу фізичного насильства, що викликає ще сильнішу відповідну реакцію, приміром, під час спроби таким чином ліквідувати етнонаціональні конфлікти.

Отже, особливості формування механізмів розв'язання протиріч у перехідних суспільствах пов'язуються перш за все з труднощами перетворення деструктивних механізмів, притаманних тоталітаризму, на компромісні, правові, які переважають у демократичному суспільстві, а також із браком досвіду, культури, легітимних технологій розв'язання багатьох протиріч і конфліктів. Мається на увазі, що правові механізми повинні функціонувати на основі типових угод, законів, статутів тощо.

У той же час проблема створення таких правових механізмів у перехідних суспільствах стоїть найбільш гостро. Старі норми і правила врегулювання конфліктів уже втратили свою легітимність, а нові ще не встановилися, не стали стереотипними. Тому будь-які дії влади по розв'язанню гострих соціальних протиріч, як правило, зустрічають у суспільстві різку критику. Наприклад, незастосування вищої міри кримінального покарання проти вбивць і насильників розцінюється в суспільстві як м'якотілість і небажання боротися з тяжкими злочинами, а застосування – як жорстокість, порушення принципів гуманізму, норм міжнародного права. Досить часто носіями подібних поглядів, що взаємовиключають один одного, можуть виступати одні й ті ж особистості.

Дослідження досвіду трансформації країн, що вже перейшли від тоталітаризму до демократії, дозволяє зробити висновок, що відсутність ефективних правових механізмів розв'язання протиріч є однією з

найважливіших причин їхньої еволюції в напрямку до авторитаризму або хаосу. Формування таких ефективних правових механізмів пов'язується передусім з їх оптимізацією. Під останньою слід розуміти приведення правових механізмів розв'язання протиріч у такий стан, який дозволяє їм найефективніше виконувати головні функції щодо критерію оптимальності, яким є рівень соціальної ентропії в соціальній системі, що визначається сукупністю різних емпіричних методів.

Оптимізація конкретного механізму розв'язання протиріч передбачає вироблення таких технологій соціальної діяльності, у рамках яких вона давала б максимальний результат. Це можливо за умови, коли форми й методи узгодження протилежних інтересів (тобто розв'язання протиріччя) відповідають характеру конфліктної взаємодії (тобто протиріччю). Основними напрямками такої оптимізації у перехідних процесах є інституціоналізація протиріч і конфліктів, їх легітимація, державне регулювання соціальних процесів, структурування конфліктних груп, соціалізація, створення правової держави й умов для формування громадянського суспільства тощо. А найважливіший з них – це формування демократичної, правової, соціально орієнтованої держави, головними якісними характеристиками якої є відкритість, плюралістичність, високий ступінь організації, можливість вертикальної й горизонтальної мобільності соціальних верств, наявність оптимальної композиції зворотних зв'язків у політичній системі та деякі інші. Саме досягнення цих якісних характеристик і означає завершення трансформації, тобто перехід від тоталітаризму до демократії.

Список літератури: 1. *Аристотель*. Сочинения: В 4-х т. - М.: Мысль, 1975 - 1983. - Т.1: Метафизика: О душе, 1975. - 550 с. 2. *Бергер П., Лукман Т.* Социальное конструирование реальности: трактат по социологии знания / Пер. с англ. – М.: Моск. филос. фонд и др., 1995. – 178 с. 3. *Гоббс Т.* Избранные произведения / Пер. с лат. и англ.: В 2-х т. - М.: Политиздат, 1989. - Т. 1.- 621 с. 4. *Да- нильян О.Г.* Развитие взглядов на общество и его противоречия в истории философской мысли. - Харьков: Харьк. воен. ун-т, 1997.-55 с. 5. *Дегтярев А.А.* Политическая власть как регулятивный механизм социального общения // Полис. - 1996. - № 3. - С. 108-120. 6. *Куприяшин Г.Л.* Политическая модернизация. - М.: Наука, 1991. -144 с. 7. *Осипова Е.В.* Власть: отношение или элемент системы? (Реляционистские и системные концепции власти в немарксистской политологии) // Власть: Очерки современной политической философии Запада. - М.: Высш. шк., 1989. - С. 65-94. 8.

Фарушкин М.Х., Юртаев А.Н. Противоречия демократизации в условиях реформирования // Социал.-полит. науки. - 1991. - № 11. - С. 3-11. 9. *Фарушкин М.Х., Юртаев А.Н.* От культуры конфронтации к культуре диалога // Полис. - 1992. - № 3.- С. 148-152. 10. Хабермас Ю. Отношения между системой и жизненным миром в условиях позднего капитализма / Пер. с англ. // Thesis, 1993. - Т.1.- Вып. 2. - С.123-136.

Надійшла до редакції 24.10.2000 р.